

O NEKIM SHVATANJIMA POJMA PRAKSE KOD NAS

I

U evropskoj filozofskoj misli pojam prakse prisutan je od samih njenih početaka. Dakle, već u filozofiji antičke Grčke. Kao i svi pojmovi i pojam prakse se razvijao i menjao u svom smislu i značenju izražavajući čovekov odnos prema svetu.

Pojam prakse se najpre javlja u sadržajima mitskog mišljenja gde se njegovo značenje, pre svega, vezuje za posebno božanstvo koje je bilo zaštitnik sveukupnog ljudskog delovanja; rada, brige, ljubavi — pojedinaca i čitavog naroda. Kasnije, sa razvojem društva i pojavom filozofije dobija i u njoj svoje mesto i određeno značenje.

U filozofiji se kategorija prakse na dovoljno jasan način eksplicira već kod Demokrita. On je praksu shvatio kao zajednički problem i delovanja i mišljenja. Isticao je da „dobar govor (logos) ne zamračuje loše delo (praxis), niti se dobro delo zatire klevetnim govorom. Treba težiti na kreposna dela i čine ne na reči”. Prema tome, još tada je Demokritu bilo jasno da je čovek ono što on radi a ne što uobražava da jeste ili da bi mogao biti.

Platonovo razumevanje prakse vezano je za njegovo učenje o državi. On razlikuje pravednu i nepravednu praksu. Osnov za pravednu praksu vidi u izgradnji harmonične ličnosti, a harmonična ličnost, po njemu, može biti samo onaj ko se bavi filozofijom. Platon se naslanja na svog učitelja Sokrata i misli da ispravno delovanje pretpostavlja znanje, pa stoga izvor nepravednoj praksi vidi u neznanju koje nužno izaziva disharmoniju u ličnosti. Platon je bio svestan i problema vrednosti prakse. Učio je da o vrednosti prakse ne odlučuje uspešnost prakse. Kriterijum za praksu nije sama praksa, nego pozitivni principi u skladu sa kojima treba postupiti.

Za Aristotela, praksa je delovanje u kome je sadržan cilj koji proizilazi iz suštine samog bića odnosno, to je svrhovito delovanje. U vezi sa tim on izjednačuje čin i htenje, pa praksa postaje neraskidivo vezana za slobodnu volju čoveka. Ova misao je i danas aktualna, jer se praksa stvarno zbiva samo u meri čovekove slobode. Praksa i sloboda se uzajamno pretpostavljaju. Povezujući čin i htenje Aristotel je praksu shvatio kao jedinstveno mišljenje i delovanje.¹⁾

¹⁾ Branko Bošnjak, Praxis broj 1, Zagreb, 1964.

II

Marks je kategorijom prakse odredio čoveka i time odgovorio na Kantovo pitanje: šta je čovek?. Na taj način on prevazilazi okvire tretiranja ovog pitanja u tradicionalnoj filozofiji pokazujući da je ona kontemplativna i kao takva nemoćna u odnosu na stvarnost. Marksova intencija je da ovakvim određenjem čoveka prevaziđe filozofiju uopšte odnosno, da je ostvari ukidanjem proletarijata kao najbolnijeg izraza društvenog otuđenja. Proletarijat, kao ona društvena snaga koja je pozvana da ostvari filozofiju, treba da samosvesnom intervencijom u tok istorije rastvori u sebi antagonizme klasnog društva i da kroz sebe obezbedi nastanak društva u kome će čovek ostvariti svoju generičku suštinu — izraziti se kao stvaralačko i samostvaralačko biće, kao biće prakse.

Eksplicitne stavove o praksi Marks daje u Tezama o Fojerbahau. Već u prvoj tezi on ukazuje na značaj ljudske praktične aktivnosti, praktičnog odnosa prema svetu, što je bilo odsutno iz materijalističke filozofije Marksa. „Glavni nedostatak sveg dosadašnjeg materijalizma (uključujući i Fojerbachov) jeste to što se predmet, stvarnost, čulnost shvata samo u obliku objekta ili neposrednog spoznavanja, a ne kao čulno ljudska delatnost, praksa, ne subjektivno. Otuda je aktivnu stranu nasuprot materijalizmu apstarktno razvio idealizam — koji, naravno, ne poznaje stvarnu, čulnu delatnost kao takvu. Fojerbach hoće čulne objekte — stvarno različite od objekata mišljenja; ali on samu ljudsku delatnost ne shvata kao predmetnu delatnost. Stoga u suštini hrišćanstva smatra da je samo teorijsko ponašanje istinski ljudsko, dok se praksa shvata i određuje samo u njenom prljavo jevrejskom pojavnom obliku. Stoga, on ne shvata značaj „revolucionarne“, „praktično-kritičke „delatnosti“.”²⁾ U drugoj tezi Marks ukazuje na značaj prakse za razumevanje same mogućnosti čovekovog saznanja i za utvrđivanje njegovog objektivnog karaktera. Naime, mišljenje ne može biti dovoljno samo sebi. Kriterijum za njegovu objektivnost, usmerenost na predmetni svet, ne može biti dat na apsolutan način u njemu. On je nužno izvan njega, u praksi. U tom smislu svako misaono dovijanje, logiciranje, u datom momentu udara u zid sopstvene ograničenosti. „Pitanje da li predmetna istina pripada ljudskom mišljenju nije pitanje teorije, već praktično pitanje. U praksi čovek mora dokazati istinitost, tj. stvarnosti i moć, ovostvarnost svog mišljenja. Spor o stvarnosti ili nestvarnosti mišljenja — koje je izolovano od prakse — jeste čisto shlastičko pitanje.”³⁾ U trećoj tezi, razmatrajući uticaj okolnosti tj. društva na formiranje čoveka odnosno, uticaj čoveka na formiranje društva i zamerajući starom materijalizmu što je u tom odnosu video jednostrani upliv okolnosti na čoveka. Marks ističe da „sam vaspitač mora biti vaspitan” i da zato taj odnos dijalektički shvaćen znači da se: „Poklapanje menjanja okolnosti i ljudske delatnosti ili samoizmene može shvatiti i racionalno razumeti samo kao revolucionarna praksa”.⁴⁾ Suštinu ljudskog života Marks vidi u njegovoj praktičnosti (8. teza), a pro-

²⁾ K. Marks — F. Engels, Dela, Institut za izučavanje radničkog pokreta i „Prosveta”, Beograd, 1974. Tom 6 str. 5—7.

³⁾ Ibid., 5—7.

⁴⁾ Ibid., 5—7.

blem odvojenosti teorije, zapletenosti u sopstvene protivrečnosti shvata kao problem ponikao u praksi, te stoga i kao problem koji svoje rešenje može naći samo u potpunijem obraćanju praksi i razumevanjem prakse. Ovde se na određen način ponavlja misao izrečena u drugoj tezi, ali sa akcentom na karakterisanje društvenog života. „Sav društveni život je bitno praktičan. Sve misterije koje teoriju navode na misticizam nalaze svoje racionalno rešenje u ljudskoj praksi i u poimanju ove prakse”.⁵⁾ U jedanaestoj tezi, koja je takođe vezana i za Marksovo razumevanje praktične ljudske delatnosti: „Filozofi su samo različito tumačili svet, a stvar je u tome da se on izmeni”,⁶⁾ insistira se na raskidu sa spekulativnom filozofijom i na utemeljenju čoveka u samome sebi u revolucionarnoj praktičnoj aktivnosti. Dakle, Marksovo poimanje prakse je neposredno poimanje čoveka i šta više to nije toliko ‚poimanje’ prakse koliko izricanje suštinskog suda o karakteru čovekovog bića i njegove delatnosti. Čovek je dat kao istorijsko, društveno, svesno i samosvesno, stvaralačko i samostvaarlačko biće. Dakle, praksa je generička suština čoveka.

Njegovo saznanje, teorija, je u funkciji njegovog predmetnog odnošenja i zato neodvojiva od njega. Jedinstvo teorije i prakse odnosno, suprotnost teorije i prakse (shvaćeno u užem smislu kao neka konkretna teorija i konkretna praksa), manifestuje se i nalazi svoje rešenje u praksi kao generičkoj suštini čoveka.

III

Tridesetih godina ovoga veka započela je među marksistima, i ne samo među njima, diskusija o sadržaju marksizma i značenju njegovih kategorija, koja i danas traje i koja je u nekim svojim manifestacijama predstavljala reakciju na pragmatsko-dogmatski marksizam staljinističkog tipa.

Pojavile su se interpretacije Đerđa Lukača, Karla Korša, Anri Lefera, Ernsta Bloha i drugih marksističkih mislilaca koji su nastojali da stvaralački razviju osnovne misli marksizma, s obzirom na stvarnost u kojoj su živeli i delovali. Između ostalog, bavili su su i pitanjem adekvatnog shvatanja kategorije prakse smatrajući je dominantnom odlikom filozofije marksizma.

U jednom delu naše marksističke filozofije rasprave i misli o kategoriji prakse imaju svoj izvor i okvir u shvatanjima navedenih marksista, uz uvažavanje i nekih modernih pravaca u građanskoj filozofiji — posebno egzistencijalizma nemačke i francuske varijante i engleske analitičke filozofije. U drugom delu pak, sve ove koncepcije marksizma i u okviru njih razumevanje pojma prakse, označavaju se kao ‚neomarksističke’ odnosno, kao one koje nisu autentično marksističke, a na šta mahom same pretenduju.

U jugoslovenskoj filozofiji vremenom su se diferencirala, u osnovi, dva pristupa marksizma u marksističkoj filozofiji. Jedan bi se mogao označiti kao antropološko-humanistički marksizam i marksisti, a

⁵⁾ Ibid., 5—7.

⁶⁾ Ibid., 5—7.

drugi kao dijalektički materijalizam ili ortodokсни marksizam i marksisti. Ove dve struje daju umnogome različite odgovore na probleme savremene stvarnosti sa aspekta marksizma pa, između ostalog, različito shvataju i kategoriju prakse kao jednu od osnovnih kategorija marksističke filozofije.

Međutim, treba ukazati na činjenicu da problem i pored navedene podele i time određenog pristupa ni izdaleka nije tako jednostavan, nego da je veoma složen, razuđen i da u tom smislu predloženu podelu treba razumeti kao pokušaj sistematizacije nekih uočenih tendencija u razvoju naše filozofije marksizma. Pogotovo ne treba očekivati svrstavanje pojedinih autora u jedan ili drugi 'tabor' i njihovo suprotstavljanje kao ispravnih i neispravnih pogleda na marksizam i u marksizmu.

Ovaj rad ima za cilj da izloži neke interpretacije kategorije prakse od strane naših marksista, bez pretenzije na to da iscrpe sve koncepcije i sve aspekte problema u pitanju.

IV

Antropološko-humanistički orjentisani marksisti — jezikom tradicionalne filozofije rečeno — praksu sagledavaju pretežno u ravni ontologije. Znači, u njoj vide ljudski bitak, specifičan način postojanja čoveka kao bića među drugim bićima. Dijalektički materijalisti kategoriju prakse češće razmatraju na planu gnoseologije. Dakle, u njoj vide poreklo, mogućnost, granice i vrednost ljudskog saznanja.

Interpretacija pojma prakse koju je dao Milan Kangrga svakako je zanimljiva, smela i čak radikalna. Ali to ne znači da je i najbliža duhu Marksovog poimanja prakse. Pozivajući se na prvu tezu o Foerbahu M. Kangrga tvrdi da za Marksa, „neka priroda po sebi uopšte ne postoji”, da Marks govoreći o prirodi govori o njoj kao, „opredmećenoj ljudskoj proizvodnji, o njoj kao o proizvodu i rezultatu čovekove proizvodne delatnosti, tj. o prirodi kao o vlastitom delu čoveka, koje se zbiva u medijumu povijesnosti”.⁷⁾ On praksu shvata kao osnov, „ne samo prirodnog sveta i čovečanstva, nego i same mogućnosti čovekovog opažanja kao i njegove egzistencije”.⁸⁾ Saglasno tome tvrdi da, „čovek praktično proizvodi, stvara, postavlja prirodu kao svoj predmet, koji tako postaje opredmećenje čovekovih subjektivnih suštinskih snaga”.⁹⁾

M. Kangrga iznosi ove stavove kao da nema u vidu dobro poznatu činjenicu da Marks na više mesta, pre svega u svojim ranim radovima, govori o spoljašnjoj prirodi, o njoj kao anorganskom telu čoveka, kao uslovu i materijalu ljudske delatnosti, čiji prioritet i dalje ostaje. Prema tome, ljudska praksa se temelji na prirodi, a ne proizvodi je kako M. Kangrga kaže. Sasvim je nešto drugo ljudskom praksom transformisana priroda, priroda proizvedena po meri ljudskih potreba. Ta priroda je nesumnjivo vlastito delo čoveka koje se zbiva u istoriji i koja je kao takva relevantna za čoveka. Međutim, izgleda da on to nema na umu, nego da poriče i samu mogućnost govora o spoljašnjoj prirodi

⁷⁾ Neki problemi teorije odraza, Bled, 1960. str. 37.

⁸⁾ Ibid., 37.

⁹⁾ Ibid., 37.

kao anorganskom telu čoveka. Ovakvom zaključku ide u prilog i kritika koju M. Kangrga upućuje P. Vranickom za nedoslednost u pitanju fundamentalnog stava marksizma, o čemu ovaj raspravlja u „Historiji marksizma”. Naime, povodom pitanja; da li je fundamentalni stav marksizma kategorija materije ili kategorija prakse? M. Kangrga se opredeljuje za kategoriju prakse i kaže: „Za marksističku misao jedinstvenost sveta nije data u njegovoj materijalnosti, nego u praksi, pa je marksizam monizam prakse, a ne monizam materije”.¹⁰ Ovim stavom on u stvari obnavlja teze K. Korša koji je smatrao da je jedinstvo sveta dato u materijalnoj ljudskoj proizvodnji. Postaje jasno da M. Kangrga kategoriju prakse shvata u ontološko-antropološkom smislu. To potvrđuje i njegova misao kojom određuje suštinu čoveka, a samim tim i pojam prakse. „Bitak čovekov, dakle, ono po čemu jest i čovek i priroda čovekovo je delo. Praksa jest ono po čemu čovek jest (dakle čovečji bitak) kao i to da uopće jest (njegova egzistencija) i što on jest (njegova esencija”.¹¹ Ako bi se ova misao posmatrala sa aspekta gnozeologije, onda bi za njega saznati objekt bio određen kao praksom proizvedeni objekt, svet uopšte, kao praksom proizvedeni svet. „Praktično-spoznajni subjekat nema pred sobom neku apstraktnu prirodu kao objekat, nego čitav splet svojih praktično-smislenih, proizvodnih dijalektičkih uzajamnih odnosa s prirodom, u kojima je i kao objekat i on sam kao stvaralačko biće koje menja prirodu i pretvara je u svoj očovečeni svet da bi je tek tako mogao spoznati dakle kao praksom proizvedenu) kao integralni momenat toga povijesnog čovekovog svijeta”.¹² Bilo bi zaista teško ne podeliti ovo mišljenje kada je u pitanju sazajni proces, ukoliko autor istovremeno ne bi tvrdio da spoljašnji svet pre naše prakse i nezavisno od čoveka, nema određenu strukturu, ni svojstva. Čovek stvarno saznaje materijalni svet samo u dodiru s njim, u domenu svojih praktičnih zahvata. Međutim, tvrdeći da priroda pre ljudske intervencije nema nikakvih elemenata determinacije M. Kangrga dovodi u pitanje i one svoje stavove koji su, uzeti za sebe, ispravni. On istovremeno tvrdi da čovek kao stvaralačko biće menja prirodu i da ta ista priroda, koju on menja, nema određenu strukturu ni svojstva, što je neodrživa protivrečnost. Nameće se zaključak da je priroda neka amorfn masa koju čovek po svojoj volji oblikuje i koja mu se apsolutno pokorava, kojoj on daruje i oduzima svojstva kako mu se prohte. Konkretna praksa neprekidno osporava čoveku ovakvu tvoračku moć i ukazuje da ima posla sa svetom koji je strukturiran i koji može da menja poštujući njegovu inherentnu meru, poznavajući zakon u njemu. Na osnovu iznetih stavova, koji su i tipični za navedeno shvatanje, proizilazi da je za M. Kangrgu praksa kreator sveta, da je temeljeći se u sebi osnov svega.

Ovakvom shvatanju suprotstavili su se mnogi marksisti, pa i oni koji pripadaju istoj struji. U njegovim shvatanjima neki su videli egzistencijalizam, drugi, polumarksizam, a neki ekstremni antropocentrizam u marksizmu.

¹⁰) Naše teme, br. 7/8, Zagreb, 1962. str. 1062.

¹¹) Neki problemi teorije odraza, str. 37.

¹²) Naše teme br. 7/8, Zagreb, 1962. str. 1061.

Po načinu razumevanja prakse M. Kangrgi je blizak Vanja Sutlić. Ali, odmah treba napomenuti da u Sutlićevoj koncepciji ne ostaje mogućnost tumačenja prakse kao primarnog tvoračkog principa, mada i on praksu eksplicira na planu ontologije. Za njega je praksa način bivstvovanja čoveka, ono što je primarno, što se logički, a ne vremenski pre zbiva. „Prije svake razlike između umetnosti i umeća, između poesis i tehne, između manuelnog i intelektualnog rada, između teorije i prakse (u užem smislu), između svesti i predmeta zbiva se bit čoveka (praksa)”.¹³⁾ Nužnost razlikovanja logičkog od vremenskog ‚prije‘ V. Sutlić objašnjava time što se tek ovim razlikovanjem može shvatiti praksa kao bit čoveka (proizvodnja u najširem smislu) u kome je ona predmet filozofije, od specifikacija prakse (prakse u užem smislu) koje su predmet specijalnih nauka. Na ovaj način se jedino može shvatiti kako praksa kao bit čoveka omogućuje i teoriju i praksu (uže shvaćeno), dakle, kako omogućuje materijalnu i duhovnu praksu. Prema njemu, „praksa kao bit čoveka ne prethodi u vremenskom smislu, na primer, praksi kao umetnosti, nego se svagda i uvek zbiva sa svojim specifikacijama, već prema tome kako su ove povijesno moguće”.¹⁴⁾ Kao bit čoveka praksa je konkretno jedinstvo dvostrukog odnosa čoveka, „odnosa prema bićima (stvari, oruđa, životinje) i odnosa prema bitku ili što je isto, spram onoga u bićima što čini da su bića, a ne nebića”.¹⁵⁾ Do ovoga V. Sutlić dolazi razvijanjem poznate Marksove misli o ‚odnosu‘ kojom se ili čime se, diferencira ljudski svet od životinjskog sveta, ljudski način postojanja od životinjskog načina postojanja. „Za životinju ne postoji njen odnos spram drugih kao odnos; životinja se ne odnosi ni prema čemu, ona se uopšte ne odnosi”.¹⁶⁾ Pošto se čovek od svih bića u svetu razlikuje baš po tome što nije samo biće među bićima, nego se i odnosi prema njima, nije ravnodušno i pasivno, nego strasno i aktivno biće. V. Sutlić nastoji da istakne i utvrdi samu osnovu i mogućnost ljudskog odnošenja prema bićima. Ona se sastoji u ljudskom odnosu prema onome što bića čini bićima, po čemu ona jesu, dakle — prema bitku. Taj dvostruki odnos čoveka (odnos prema bićima i odnos prema bitku — kao onome po čemu jesu i on i bića) shvaćen je kao simultano događanje. U tom smislu on je kontinuirano izvođenje bitka iz bića, odvajanje bitka od bića u procesu menjanja bića. Takvo odnošenje sačinjava bit čoveka — praksu.

Znači, praksa je kvalitativno nov odnos bića prema svetu, odnos koji isključivo pripada čoveku i odlučno ga karakteriše među ostalim bićima, a sastoji se u simultanom činu izvođenja bitka iz bića i proizvođenja bića iz bitka. Dakle, kao eminentno ljudski odnos praksa je razvijanje bitka čovekovog bića.

Treba napomenuti da osnovni pojam kojim operiše i kojim se u svojim razmišljanjima služi da bi odredio suštinu prakse — bitak, V. Sutlić posebno ne definiše, što je i razumljivo kad su u pitanju bazični pojmovi uopšte. On smatra da ga je na filozofskom nivou nemoguće definisati, po samo ukazuje na to da odgovor šta je bitak daje celo-

¹³⁾ Vanja Sutlić, Bit i suvremenost, „Veselin Masleša”, Sarajevo, str. 13.

¹⁴⁾ Ibid., 58.

¹⁵⁾ Ibid., 285.

¹⁶⁾ Marks — Engels, Rani radovi, Zagreb, 1953. str. 297.

kupno istorijsko zbivanje sveta, te da je i samo pitanje istorijsko kao što je i odgovor istorijski. Ovo je svakako jedno bliže određenje, pa makar i ne bilo definicija u strogom smislu. Međutim, iz načina upotrebe ovog pojma u izlaganju problema stiče se ubeđenje da je on zamena za pojam ‚materija‘ u marksizmu i da ni po obimu ni po sadržaju stvarno ništa više ne izražava niti može izraziti. Stoga, ako bi to bilo tako pitanje definisanja pojma ‚bitak‘ ne bi ni predstavljalo problem, ako se smatra da je pojam ‚materija‘ u filozofiji marksizma dovoljno jasno određen.

Pojmovi ‚praksa‘ i ‚proizvodnja‘ za V. Sultića imaju isto značenje, dok su pojmovi ‚rad‘ i ‚proizvodnja‘ po značenju dijametralno suprotni, iako sam Marks rad često shvata kao osnovni oblik prakse. V. Sultić pojam ‚rad‘ uzima u značenju koje mu je Marks dao u svojim mladenačkim spisima; rad je tamo shvaćen kao subjektivna suština privatnog vlasništva, on je otuđenje proizvodnje kao samodelatnosti čoveka. To je bez sumnje tačno, ali ovakvo tretiranje rada kao primarne ljudske delatnosti ne može biti opravdano, jer ne uzima u obzir evoluciju Marksove misli tj. promene u značenju i obogaćivanju sadržaja pojedinih kategorija. Marks je govorio i o radu kao većitom uslovu čovekovog života i opstanka, što implicira ideju o egzistenciji neotuđenih oblika rada.

Problemu prakse kao osnovi i suštini čoveka pristupa i Branko Bošnjak. Razmatrajući značenje pojma prakse u istoriji on ističe razliku između prave, humane prakse i nehumane prakse ili dispraksije. Kriterijume za razlikovanje vrsta prakse nalazi u revolucionarnosti i kritičnosti tj. u dijalektičnosti i antidogmatizmu određene prakse. Prava je praksa humana i revolucionarna, a sve što je nehumano nužno je i antipraksis. I za njega je praksa bitna egzistencijalna kategorija, ono po čemu čovek jeste to što jeste. Ali, on ne tvrdi da je praksa i osnov sveta ako je osnov čoveka. Ona je istorijsko ostvarenje pozitivnih potencija ljudskog bića, borba za humanizam, sfera u kojoj se ostvaruje čovekov odnos prema svetu i životu. „Praksis je bit povijesti, pozitivno (humano) vođenje povijesti“.¹⁷⁾ B. Bošnjak smatra da određujući pojam prakse nije dovoljno reći samo šta praksa jeste, izraziti samo njenu empirijsku stranu i smisao, već i kakva praksi treba da bude, pa se zalaže da se ona razume kao delatnost koja vodi afirmaciji čoveka, koja razvija kreativne, a ne destruktivne potencije ljudi u istoriji.

Gajo Petrović, baveći se pitanjem adekvatne interpretacije pojma prakse u marksizmu, smatra da time što se čovek karakteriše kao ‚biće prakse‘ nije sve rečeno i da najteža pitanja tek počinju, jer praksa, kako u svakodnevnom govoru tako i u filozofiji, nije jednoznačan pojam. On odbacuje mišljenje po kome se praksa, u smislu u kojem je čoveč biće prakse, ne može definisati i ukazuje da je „praksa kao oblik bivstvovanja najsloženijeg bivstvujućeg nešto vrlo složeno, usled čega je i pojam prakse najsloženiji te ga kao takvog možemo analizirati i definisati ali ga nikad ne možemo raščlaniti i odrediti do kraja“.¹⁸⁾ Na ovaj način G. Petrović u stvari već daje jednu moguću odredbu prakse,

¹⁷⁾ Praxis, br. 1. Zagreb, 1964. str. 19.

¹⁸⁾ Ibid., str. 22.

da bi u sledećoj definiciji samo u razvijenijoj formi saopštio već rečeno. „Praksa je univerzalno, slobodno, stvaralačko i samostvaralačko bivstvovanje, to je povijesno bivstvovanje ili bivstvovanje kroz budućnost”.¹⁹⁾ Ova definicija dopunjava se stavom da, „čoveka čini čovekom opšta struktura njegovog bivstvovanja (praksa), čovek je ono bivstvujuće koje bivstvuje na način prakse”.²⁰⁾ Pošto je praksu odredio na jedan dosta apstraktan način (što je i opšta karakteristika pokušaja da se praksa shvati kao ontološko-antropološka kategorija), on se prihvata analize pojma ‚bivstvovanja’ kojim zapravo, kao opštijim, daje okvire za odredbu pojma prakse. Naime, G. Petrović želi dijalektizacijom ovog pojma praksu da sagleda kao njegov poseban momenat. Analizu počinje od Kantovog, pa preko Hegelovog i Marksovog završava s Hajdegerovim razumevanjem bivstvovanja. Plod ove analize sadržan je u stvari u dva pitanja: Prvim se otvara problem; „da li je praksa samo jedan među mnogim modusima bivstvovanja?”. A drugim, zaključnim, daje se odgovor opet u formi pitanja; „nije li praksa onaj najautentičniji modus bivstvovanja koji nam jedini otkriva pravi smisao bivstvovanja, pa stoga i nije neki poseban modus već razvijena bit bivstvovanja”.²¹⁾ G. Petrović u daljim razmišljanjima o praksi uklanja ovu dilemu izraženu u navedenom zaključku i zauzima konačan stav u kome je praksa pre svega, „jedan određeni modus bivstvovanja, modus bivstvovanja koji je svojstven jednom određenom bivstvujućem (čoveku) i da nadilazi sve druge moduse bivstvovanja i principijelno se razlikuje od njih”, a principijelna razlika uključuje sledeće; „praksa je slobodno bivstvovanje, praksa je stvaralačko bivstvovanje, praksa je historijsko bivstvovanje, praksa je bivstvovanje kroz budućnost”.²²⁾ Ni jedan drugi modus bivstvovanja (bilo koje drugo živo biće), nema navedene odlike prakse kao modusa bivstvovanja čoveka. Bit čoveka na ovaj način shvaćena ne ostvaruje se parcijalno već integralno. Dakle, G. Petrović slično prethodnim autorima u praksi vidi bit bivstvovanja, u sebi dovršen smisao bivstvovanja, što ne znači da je ona kao transcendencija svih ostalih završen modus, naprotiv praksa je istorijska, razvojna kategorija.

Predrag Vranicki praksu shvata kao fundamentalno filozofsko određenje čoveka. On ukazuje da se u praksi postiže ukidanje apstraktne i tradicionalne protivurečnosti između stvarnosti i svesti, između onoga što se obično smatra nezavisnim od čoveka i što kao takvo sadrži atribut bivstvovanja i onoga što je svojstveno čoveku i koje usled toga nema atribut bivstvujućeg. Za P. Vranickog ontološko-antropološka smisao prakse sastoji se u tome što ona bitno određuje karakter čovekove egzistencije. Kao polivalentna kategorija ona obuhvata sve manifestacije čovekovog života, zbog čega se čovek i smatra praktičnim bićem. „U dečjoj igri, radnom procesu, obiteljskom odnosu, naučnom eksperimentu, umetničkoj kreaciji ili historijskom delu čovek je uvek u praktičnom odnosu”.²³⁾ Pojmom prakse izražava se totalitet ljudskog bića.

¹⁹⁾ Ibid., str. 22.

²⁰⁾ Ibid., str. 21.

²¹⁾ Ibid., str. 22 i 23.

²²⁾ Čovek danas, „Nolit”, Beograd, 1964. str. 36 i 37.

²³⁾ Praxis br. 1, Zagreb, 1964. str. 37.

„Praksa je bitno svesna, planska i slobodna kreacija, transformacija jedne stvarnosti, koja nije samo stvarnost mišljenja, nego pre svega prirodno-istorijska stvarnost“²⁴⁾

Izražavajući totalitet čoveka pojam prakse pokazuje tri bitne komponente: a) čulno-konkretnu; b) teorijsko-apstraktnu i c) emocionalno-doživljajnu. Znači, praksa nije moguća bez čulnog menjanja predmeta, njegovog preoblikovanja iz neposredne datosti u čoveku potrebnom obliku. Ovakvo menjanje ne bi bilo moguće, kao praksa, ako ne bi bilo dopunjeno svesnom, planom vođenom delatnošću. Isto tako praktično odnošenje ne bi bilo u punom smislu praktično, ako ne bi bilo ispunjeno ljudskom željom, htenjem, strašću za predmetom kojima se zadovoljava određena potreba. U stvarnom praktičnom aktu ove komponente sačinjavaju jedinstvo.

Kada je u pitanju često postavljan problem odnosa između teorije i prakse P. Vranicki ističe da praktičan odnos čoveka prema svetu ma kako bio jednostavan nije moguć bez određene teorije, koncepcije odnosno ideje; i obrnuto, teorija, koncepcija, ideja, ma kako složena bila, prividno odignuta i otrgnuta od stvarnosti uvek je praksom izazvana i prema njoj usmerena, pa čak ako i ne nađe uvek materijalni ekvivalent tj. primenu.

U pogledu osnovnih kategorija filozofije marksizma on praksu ne smatra osnovnom i jedinom fundamentalnom kategorijom iz koje bi se izvodile sve ostale. Smatra da postoji još jedan stav u marksizmu koji u određenom smislu ima primat nad praksom. To je stav o jedinstvu sveta datom u njegovoj materijalnosti. Osnovna kategorija filozofije marksizma je i ‚materija‘. U svojim razmišljanjima o čoveku P. Vranicki se kreće između ova dva stava povezujući ih u dinamičnu celinu kao dijalektičkom jedinstvu uzajamno uslovljenih momenata. Neki autori to smatraju nedopustivom protivurečnošću u marksizmu. Tako Davor Rodin primećuje da se P. Vranicki, tumačeći osnovne kategorije marksizma, nikako ne može osloboditi oprečnosti između ontologizma i antropologizma, da je čas na poziciji ontologizma kad govori o materijalnosti sveta, a čas na poziciji antropologizma kad prioritet daje ljudskoj stvaralačkoj praksi. Ivan Babić kao i M. Kangrga tvrgi da „onaj ko zastupa tezu o jedinstvu sveta u njegovoj materijalnosti, ne može istovremeno zastupati i tezu o primatu prakse, jer bi polazeći od prakse morao zaključiti da je jedinstvo prirode i čoveka dato u praksi, a ne u materijalnosti“²⁵⁾

I pored navedenih kritičkih opservacija smatram da shvatanja P. Vranickog ne sadrže suštinski protivrečnost. On u praksi nalazi suštinu čoveka, način manifestacije ljudskog života koji čoveka bitno razlikuje od svih ostalih bića u svetu. Kao prirodno biće čovek je, zajedno sa svim ostalim bićima, plod odnosno, rezultat prirodnog razvoja. Međutim, kao ljudsko prirodno biće on je i rezultat samodelatnosti, tj. čovek je i samoniklo biće. U tome je njegova posebnost, generička suština odnosno, praksa. Kao delatnost predmetnog bića (čoveka), praksa je u osnovi predmetna delatnost. Dakle, njena prva i osnovna pretpostavka je predmetni, materijalni svet koji postoji nezavisno od čoveka i

²⁴⁾ Ibid., str. 37.

²⁵⁾ Naše teme, br. 7/8, Zagreb, 1962, str. 1078.

koji je na određen način determinisan, strukturiran. Materija je opšti uslov i sadržaj svega, pa i ljudske stvaralačke delatnosti — prakse. Znači, ovde je reč o jedinstvu sveta shvaćenom u ontološkom smislu. Materija je ono po čemu jeste sve što jeste, što na neki način postoji. Zato P. Vranicki kaže da je: „Osnovni temeljni princip svakog materijalizma — pa i dijalektičkog, jedinstvo sveta dato u njegovoj materijalnosti... materija jeste opća, bitna osnova celokupnog prirodno-istorijskog postojanja i događanja”.²⁶⁾ Kad ističe da je predmet, priroda oko čoveka, zapravo ljudska priroda i predmetnost od čoveka stvorena, on sigurno ne misli time da kaže da je praksa nekakvo apsolutno stvaranje, bez ikakvih pretpostavki i ograničenja, kao što sigurno misli da tek ljudskom delatnošću preobrazena priroda za čoveka ima vrednost i smisao.

Tvrđnja da je jedinstvo sveta dato u praksi, a ne u materijalnosti može se prihvatiti i braniti samo ako se time ističe da je priroda uzeta ‚po sebi’ — apstraktno, odvojeno od čoveka, za čoveka irelevantna i u tom smislu — ništa. Međutim, ovo ‚ništa’ kao odsustvo vrednosti — aksiološki aspekt problematike jedinstva sveta, ne može se proširiti i na — ontološki aspekt; pa da se kaže da ono što ne ‚vredi’ u stvari i ne postoji. Izgleda da zastupnici ‚monizma prakse’ upravo to čine. Ali, ono što za čoveka nije vredno ne znači i da ne postoji. Prema tome, svet nije samo ono što je čovek stvorio, šta više sama činjenica stalnog proširivanja čovekovog sveta to najbolje potvrđuje. Univerzalnost ljudskog bića se drugačije i ne može razumeti nego kao njegova svestrana otvorenost ka novom, pretvaranje apstraktnog u konkretni bitak. Znači sa aspekta aksiologije jedinstvo sveta je dato u ljudskoj praksi, dok je u ontološkom smislu ono dato u materijalnosti. Posebno je pitanje da li je Marks i da li se u marksizmu problem treba ovako da postavi, ali on je postavljen time što se od strane nekih mislilaca pojačano ističe jedna ili druga strana problema.

Za Mihaila Markovića praksa je fundament kako marksističke ontologije tako i gnoseologije i aksiologije. On je pošao najpre od shvatanja da je praksa osnovna kategorija marksističke teorije saznanja, da bi kasnije to proširio i zauzeo konačno stanovište da se do svih osnovnih kategorija navedenih filozofskih disciplina dolazi analizom pojma prakse. Sve što se sa smislom može reći o prirodi i materijalnom svetu po sebi, može se zaključiti iz karakteristika pojma prakse. „Sadržaj svih tvrdnji o objektivnom svetu posredovan je ljudskom praksom u najširem smislu”.²⁷⁾ Prema tome čovek ništa konkretno ne može reći o svetu ‚po sebi’ on uvek i samo govori o svetu koji je u izvesnom smislu ljudski, prema ljudskim potrebama radom preobražen svet. „Mi nešto možemo znati samo o objektima koje smo praksom promenili, očovečili, koje smo iz stvari ‚po sebi’ pretvorili u stvari ‚za nas’”.²⁸⁾ On ne osporava postavku materijalizma po kojoj svet ‚po sebi’ postoji nezavisno od nas. „Čovek zatiče jednu prirodnu sredinu, njegovoj delatnosti i vremenski i logički prethode objekti. Oni su strukturirani, imaju određena relativno stalna svojstva i odnose, usled kojih deluju na nas

²⁶⁾ Predrag Vranicki, *Historija Marksizma*, „Naprijed”, Zagreb, 1961. str. 74.

²⁷⁾ Mihailo Marković, *Humanizam i dijalektika*, „Prosveta”, Beograd, 1967. str. 15.

²⁸⁾ Neki problemi teorije odraza, str. 21.

raznovrsnim silama i opiru se našem delovanju”²⁹⁾ Ali za čoveka su ta svojstva i strukture relevantni samo ukoliko ih je on praksom uveo u svoj svet, praktičnim odnosima prema njima upoznao.

Na planu gnoseologije M. Marković brani tezu da se pojmovi ‚objekat‘ i ‚subjekat‘ u gnoseološkom smislu, mogu izvesti iz pojma prakse. S obzirom da praksu definiše u najopštijem smislu, terminima koji imaju uobčajeno prihvaćeno značenje, kao „svesnu svrsishodnu delatnost”, to se ovi pojmovi izvode na sledeći način: „Pojam objekta impliciran je praksom utoliko što se delatnost uvek obavlja na nečemu, uvek dovodi do modifikacije nečega”³⁰⁾ Praksa implicira subjekat tako što: „Svesna svrsishodna delatnost pretpostavlja biće koje je svesno i sebe i predmeta i sredstva svoje delanosti i svrhe koju želi da ostvari”³¹⁾ Praksa implicira subjekat tako što: „Svesna svrsishodna delatnost pretpostavlja biće koje je svesno i sebe i predmeta i sredstva svoje delatnosti i svrhe koju želi da ostvari”³²⁾ Ovde je subjekat shvaćen kao društveno biće, a ne kao pasivan prijemnik i usamljeni pojedinac. On je u isto vreme i rezultat i početak i proizvod i proizvođač društva. Osnovnu aksiološku kategoriju — vrednost, M. Marković takođe izvodi iz pojma prakse. Naime, „praksa je svrsishodna delatnost, dakle, stvaranje nečega što još nije, ali što treba da bude, što je vrednost za subjekat koji dela”³²⁾ Pojam vrednosti je impliciran u momentu svrsishodnosti prakse. Praksa je kontinuirano prevođenje apstraktnog postojanja spoljašnjih bića u njihovo konkretno postojanje kao bića koja su neophodna čoveku, koja on treba i koja su zato ‚vrednosti‘. Vrednosti imaju objektivni društveni karakter i pretaštavljaju predmete koji zadovoljavaju određenu emotivnu-saznajnu ljudsku potrebu. Vrednovanje je oblik praktičnog odnošenja čoveka prema svetu pa se zato i ‚vrednost‘ kao kategorija može izvesti iz kategorije prakse kao osnovnije.

Tretirajući praksu kao gnoseološku kategoriju on utvrđuje da se u cilju određivanja njenih oblika pojam prakse može analizirati na dva načina. Razlika između njih sadržana je u kriterijumu podele koji se primenjuje da bi se utvrdili oblici prakse. U okviru prvog načina princip podele je; mogućnost intersubjektivnog iskustva o raznim oblicima prakse. Primenjujući ovaj kriterijum on utvrđuje da postoje takvi oblici prakse o kojima se ima neposredno intersubjektivno iskustvo, kao i oblici prakse o kojima se ima posredno intersubjektivno iskustvo. Prve oblike naziva ‚materijalnom praksom‘ u pravom smislu reči. Neki od njih bi bili: „fizički rad, proizvodnja, učestvovanje u različitim oblicima društvenog života, govor itd”. Drugi oblici su takvi da o njima ima neposredno iskustvo samo subjekt koji ih vrši. Ali i pored toga on ih smatra sastavnim delovima materijalne prakse, jer se mogu ispitivati posrednim metodama intersubjektivnog karaktera, a uz to u subjektu koji ih vrši izazivaju određene materijalne promene. U takve oblike spadaju: „proizvođenje i tumačenje opažaja i emocija, oblikovanje sopstvenih čula, vrednosno ocenjivanje, misaone operacije

²⁹⁾ Mihailo Marković, Humanizam i dijalektika, str. 20.

³⁰⁾ Neki problemi teorije odraza, str. 21.

³¹⁾ Ibid., str. 30.

³²⁾ Mihailo Marković, Humanizam i dijalektika, str. 21.

itd«. U okviru drugog načina analize prakse princip podele je predmet praktične delatnosti. U tom smislu mogu se razlikovati tri osnovna vida prakse: a) preobražavanje prirodne okoline u kojoj čovek živi; b) stvaranje različitih oblika i ustanova društvenog života — društvena komunikacija i c) samostvaranje čoveka — proces uobličavanja sebe kao individue u ličnost ukidanjem različitih oblika svoje otuđenosti i razvijanjem u sebi svih potencija ljudskog bića. Uočljivo je da je ovaj način analize prakse plodniji, potpuniji i da on obuhvata prethodni. Sumirajući rezultate do kojih je došao M. Marković daje opisnu sadržajem bogatu definiciju prakse navođenjem bitnih elemenata koji je čine. Praksa je: „a) transformacija objektivne situacije u kojoj se čovek nalazi; b) društveno kooperiranje; c) komuniciranje; d) iskustveno stvaralaštvo; e) svrsishodna vrednosna delatnost; f) misaona delatnost”.³³⁾ Na osnovu navedenih odlika on ističe sledeće prednosti prihvatanja kategorije prakse kao osnovne kategorije teorije saznanja: „a) praksa je u svim svojim oblicima nešto neposredno dato i pristupačno svim direktnim metodama izučavanja; b) jedino praksa može objasniti kako možemo imati direktna znanja o postojanju objektivnog sveta i drugih ljudi; c) praksa jedino omogućuje zadovoljavajuću teoriju istine, jer je istinito ono što je u praksi provereno”.³⁴⁾

Ova koncepcija prakse je dosta uverljiva, sadržajno bogata i dovoljno široka, ali ni ona nije naišla na jednodušan prijem. Upućene su joj kritičke primedbe koje je u određenom smislu dovode u pitanje baš u oblasti gnoseologije. Naime, Božidar Debenjak je učio izvesnu logičku protivrečnost i nedoslednost u definiciji prakse kao „svesne svrsishodne delatnosti”, koja je istovremeno i osnova teorije saznanja. On primećuje da navedena definicija pretpostavlja svest kao nešto što dolazi pre prakse, svest je antecedens, a praksa konsekvens. Ali pošto M. Marković praksu smatra izvorom svesti, a po definiciji svest prethodi praksi, to sledi da je postojanje svesti uslov za sticanje svesti, što je protivrečnost u mišljenju. Postoji i druga protivrečnost istog tipa u navedenom shvatanju prakse. Kao „svesna svrsishodna delatnost praksa pretpostavlja biće koje je svesno i sebe i sredstva i svrhe svoje delatnosti”. Međutim, da bi ono imalo makar samo svest o sredstvima svoje delatnosti, mora već imati praksu tim sredstvima, odakle sledi da praksa pretpostavlja praksu, što je opet formalna protivrečnost.³⁵⁾ Ove primedbe su opravdane zato što ukazuju na odsustvo jednog bitnog elementa u definisanju prakse. Ali, teško je pretpostaviti da autor svesno zanemaruje taj momenat, pre bi se moglo tvrditi da on podrazumeva dimenziju razvoja i da nastoji za tim da odredi ostale bitne komponente prakse. Sa ugrađenom istorijskom komponentom kritičke primedbe svakako ne bi stajale, pa bi ponuđena odredba prakse celovito i u duhu Marksovog shvatanja bila data.

Značajan prilog razumevanju kategorije prakse kao antropološke osnove saznanja dao je Miodrag Cekić. On ističe da se posle Marksa

³³⁾ Mihailo Marković, *Dijalektička teorija značenja*, „Nolit” Beograd, 1971. str. 175.

³⁴⁾ Neki problemi teorije odraza, str. 19 i 20.

³⁵⁾ *Ibid.*, 126.

„u teoriji saznanja više ne može polaziti ni od opažanja ni od mišljenja, nego od prakse koja posreduje između opažanja i mišljenja, ali ne kao neka spoljašnja spona, nego kao unutrašnja veza koja prožima oba pola saznavnog procesa“.³⁶⁾ Saznanje izvire iz prakse, a njegove granice su takođe uslovljene nivoom prakse. Isto tako vrednost saznanja procenjuje se prema njegovoj efikasnosti u procesu menjanja prirodne i društvene stvarnosti. Bez čulne prakse nema saznanja, ali ne kao pukog znanja, nego kao onoga što prožima čoveka i što je usmereno na anticipaciju budućeg. Na pitanje o mogućnosti saznanja prirode M. Cekić u duhu Marksa odgovara da, „čovek kao prirodno biće i deo prirode može saznati prirodu odnosno, da je čovekovo saznanje prirode deo univerzalne povezanosti prirode sa samom sobom“.³⁷⁾ Za njega ne postoji neka nepremostiva razlika između teorije i prakse. Kao kategorije saznanja one su jedna drugoj merilo i oslonac. Praksa konstituira teoriju, a teorija konstituira praksu. Taj proces je uzajaman i kontinuiran.

Onim shvatanjima prakse koja u njoj vide pre svega kriterijum istine M. Cekić upućuje argumente kojima ih dovodi u pitanje, ističe njihovu neosnovanost i ograničenost. On kaže; a) ako bi praksa bila samo merilo istine, onda bi svaku ideju i teorijsku konstrukciju, bez obzira na njenu imanentnu vrednost trebalo pokušati ostvariti; b) ako bi praksa bila samo merilo istine, onda bi celo poglavlje teorije saznanja o vrednosti mišljenja moralo otpisati kao nemoguće; c) ako bi praksa bila samo merilo istine, onda bi svaka filozofija bila suvišna; d) ako bi praksa bila samo merilo istine, onda se ne bi mogla povući granica između magije i tog gnoseološkog prakticisma; e) ako bi praksa bila samo merilo istine, onda se time priznaje da se o istini ne može teorijski raspravljati niti racionalno odlučivati. Praksa postaje nešto spoljašnje i iracionalno što naknadno donosi sobom istinu“.³⁸⁾ Svim ovim primedbama ukazuje se na to da ne treba na svakom koraku i za svaku tvrdnju preduzimati praktične provere zato što je praksa najviši kriterijum istinitosti saznanja. Ljudsko saznanje ima određenu imanentnu vrednost, baš zato što izvire iz prakse, ono do određene mere ima moć samoregulacije, samoispitivanja svoje valjanosti. Praksu treba pozvati u pomoć, uključiti onda kada ono sebi samo nije izvrseno, kada se osamostali i previše udalji od stvarnosti koju treba da osmisli. S druge strane, kao što je pogrešno i neopravdano praksu svesti samo na kriterijum istinitosti saznanja, pogrešno je i neopravdano proglasiti je samo za jednu među kategorijama, samo za misaonu formu. U tom smislu M. Cekić ističe misao da Marks, govoreći o praksi ne govori o pojmu prakse, već o praksi samoj. Pretvaranje prakse u pojam pretstavlja oblik alijenacije, opasnosti i mogućnosti alijenacije.

Gligorije Zaječaranović praksu interpretira kao fundament gnoseologije, ali ne i kao primarnu filozofsku kategoriju. Praksa je polazna tačka, osnova saznanja i kriterijum istinitosti saznanja. U tom smislu ona je centralni pojam marksističke gnoseologije. Međutim, njoj su potrebne pretpostavke, uslovi koji je omogućuju. Dakle, njoj ne

³⁶⁾ Miodrag Cekić, Saznanje i rad, Beograd, 1976. str. 125.

³⁷⁾ Miodrag Cekić, Od Kanta do Marksa, Beograd, 1975. str. 115.

³⁸⁾ Ibid., 118 i 117.

pripada primat u ontološkom smislu. Uslovi prakse su: a) predmeti materijalnog sveta (objekt) i b) društvo ili ljudi sa svojim iskustvom (subjekt). Ipak ove uslove ne treba shvatiti kao njoj spoljašnje, oni su i sadržani u samoj praksi, te tako ona postaje jedinstvo subjektivnog i objektivnog, celina čiji su ekstremni polovi ti pojmovi. Prema njemu, praksom objašnjavamo mogućnost, poreklo i osnovu saznanja, a takođe vršimo i verifikaciju saznanja. U strukturi prakse G. Zaječaranović razlikuje dva momenta: a) menjanje objekta, b) odraz tog objekta i njegovog menjanja u saznanju. Za razliku od drugih dijalektičkih materijalista on smatra da se do pojma odraza dolazi analizom pojma prakse, odraz se izvodi iz pojma prakse. „Sama teorija odražavanja (kao marksistička teorija saznanja), mora poći od pojma prakse, to mora biti njeno polazište”.³⁹⁾ Ali on u procesu saznanja ukazuje i na nužnost momenta odraza, te da se ovaj ne može izbaciti, jer se njime objašnjava uspešnost prakse. Odrazom se objašnjava suština saznanja odnosno, šta je istinito saznanje i zašto je istinito. U zaključku svojih analiza G. Zaječaranović praksu određuje kao: „aktivnu, stvaralačku društveno-istorijsku delatnost ljudi, u njihovom odnosu prema prirodi i među sobom kao proces humanizovanja prirode i ostvarivanja čovekovog bića”.⁴⁰⁾

Andrija Stojković u praksi vidi konstituent odraza, sastavni deo, momenat odražavanja. Odraz je univerzalno svojstvo materije, dok praksa to nije već je svojstvena samo čoveku; ona je samo poseban slučaj odraza. Za njega je praksa, „svesna celishodno-društvena delatnost, koja se ispoljava u tri vida; a) praksa je pre svega radna delatnost, proces materijalne proizvodnje, kojom se prema ljudskim potrebama neposredno menjaju prirodni uslovi ljudskog života i izgrađuje civilizacija i kultura; b) praksa je socijalno-politička delatnost kojom se menjaju ljudski društveni uslovi; c) praksa je proces ljudskog sticanja znanja o svetu, društvu i sebi i menjanju (samoproizvođenju) ljudi kao individualnih i društvenih bića”.⁴¹⁾ Iako se uvek manifestuje kao jedinstven proces, u tom jedinstvu A. Stojković nalazi tri komponente: a) čulno-konkretnu; b) teorijsko-apstraktnu; c) emocionalno-doživljajnu. Ovakvo viđenje prakse smatra jedino ispravnim dijalektičko-materijalističkim pristupom u razumevanju prakse. On odbacuje ontološko-antropološku interpretaciju prakse izvodeći je iz odraza kao primarne ontološke kategorije. Kod njega nalazimo i određeno stupnjevanje oblika prakse; što je i logično s obzirom na evolutivnost odraza (odražavanja). Tako postoji nesvesna ‚praksa‘ životinjskog sveta, onda niži oblici ljudske prakse (reproduktivna delatnost) tj. ponavljanje istih operacija u radnom procesu kao i viši oblici ljudske prakse, praksa u pravom smislu reči, ljudski stvaralački akt.

Mislim da je ovakav pristup neopravdano širok. U njemu se dovodi u vezu ‚praksa‘ životinje koja je ‚nesvesna praksa‘ i praksa čoveka kao svesnog bića. I pored činjenice da praksa izvire zajedno sa raz-

³⁹⁾ Gilgorije Zaječaranović, *Dijalektika ljudskog sveta*, Centar za političke studije, Novi Sad 1969. str. 110.

⁴⁰⁾ *Ibid.*, str. 118.

⁴¹⁾ Andrija Stojković, *Osnovi marksističke filozofije*, „Službeni list SFRJ”, Beograd, 1975. str. 121.

vojem čoveka iz životinjskog sveta, životinjsku 'praksu' treba označiti pojmom 'delatnost' koji je širi od pojma prakse, kojim se označava ljudsko ispoljavanje životne delatnosti. Razlikovanje pojmova zahteva i razlikovanje termina kao jezičkih oznaka pojmova. Mogu se razlikovati stupnjevi prakse, njeni niži i viši oblici, ali samo kao oblici ljudske prakse.

Dragutin Leković praksu kao vrstu delatnosti takođe shvata u trostrukom smislu, „praksa je delatnost kojom čovek sam sebe ostvaruje, s jedne strane, i delatnost kojom svet pretvara u predmetni izraz samog sebe, u svoje vlastito ogledalo; s druge strane”.⁴²⁾ Znači, praksa je proizvodna i samoproizvodna, socijalno-politička i duhovna delatnost. On u njoj vidi onu filozofsku kategoriju pomoću koje je Marks uspeo da prevaziđe okvire tradicionalne filozofije i zasnuje moderni materijalizam, jedno kvalitativno novo shvatanje u kome je čovek najviša vrednost za čoveka.

Bogdan Šešić analizom Marksovih stavova o praksi dolazi do ključka da ljudska praksa nije; a) niti nekakva čisto čulna delatnost; b) niti nekakva čisto duhovna aktivnost; c) niti čisto pragmatična tj. korisna delatnost. Ako bi bila čisto čulna delatnost, onda bi bila životinjska delatnost; ako bi bila čisto duhovna aktivnost, onda ne bi imala nekakav telesni ekvivalent i kao takva opet ne bi pripadala čoveku kao predmetnom, telesnom biću; ako bi bila samo korisna delatnost, onda bi bila delatnost otuđenja; u njoj bi čovek večito gubio, a ne zadobijao svoje suštinske snage; negirno, a ne potvrđivao svoje biće. Prema B. Šešiću odlike materijalističkog shvatanja prakse su sledeće: a) praksa je celokupna ljudska materijalna delatnost; b) ona je osnovna saznanja; c) praksa ima svoju objektivnu materijalnu osnovu; d) ona ima svoju revolucionarnu aktivnu stranu. Dakle, prema dijalektičko-materijalističkom shvatanju; praksa je aktivna, proizvodno-stvaralačka, čulno-materijalna, svesna i celishodna ljudska društvena delatnost.⁴³⁾

Jovan Arandelović smatra da je pogrešno pretpostaviti da je praksa centralni problem filozofije marksizma. Marksizam nije novina u pitanju šta je centralni problem filozofije, njegova radikalnost se ispoljava u pristupu tom problemu. Marks se potpuno uklapa u tradiciju moderne filozofije koja je sa Kantom u žižu svojih ispitivanja stavila pitanje čoveka tj. pitanja; šta on može znati?, šta treba da radi?, čemu se može nadati? Novina u pristupu sastoji se u shvatanju čoveka kao bića prakse. Analizom mogućih shvatanja prakse, analizom odnosa pojmova 'teorija' i 'praksa' i stavom da se oni moraju razlikovati jer; ako bi se teorija shvatila kao oblik prakse, onda se postavlja pitanje smisla Marksovog stava da je smo praksa ono što omogućava odgovor na pitanje o predmetnoj istinitosti ljudskog mišljenja. J. Arandelović daje odredbu prakse na sličan način sa ostalim dijalektičkim materijalistima (G. Zaječaranovićem, A. Stojkovićem, D. Lekovićem i B. Šešićem), ovde pomenuta. Po njemu, „praksa je čovekov odnos kojim on deluje na sam objekt nastojeći da ga preobrazi, da ga prilagodi svojim potre-

⁴²⁾ Filozofija, Jugoslovenski časopis za filozofiju, br. 3 Beograd, 1962. str. 62.

⁴³⁾ Bogdan Šešić, Osnovi metodologije društvenih nauka, „Naučna knjiga”, Beograd, 1974. str. 197.

bama, željama i zamisljama", pri čemu treba imati u vidu „jedinstvo predmetne, neposredno-čulne i misaone, teorijske delatnosti koje se ostvaruju u samoj praksi“.⁴⁴⁾

V

Z A K L J U Č A K

U ontološko-antropološkoj interpretaciji praksa je strukturirana iz dva momenta; a) samoproizvodnja čoveka; b) proizvodnja čovekovog sveta. Dakle, s jedne strane, praksa je proces totalizacije čoveka, njegova univerzalna otvorenost kao bića; s druge strane, ona je prevođenje sveta 'po sebi' u svet 'za nas'. Oba momenta se zbivaju u isto vreme.

U interpretaciji dijalektičkih materijalista praksa je takođe strukturirana iz dva momenta; a) menjanje sveta; b) odraz tog menjanja u čovekovom saznanju. I ovde se oba momenta zbivaju u isto vreme. Treba reći da je drugi momenat naveo dijalektičke materijaliste da jače istaknu gnoseološko značenje prakse. Ali, njihovo shvatanje ne ostaje na stanovištu da je praksa samo kriterijum istine. Ukratko rečeno, sadržano je u ideji o komplementarnosti odraza i prakse kao jedinstvenih momenata koji karakterišu ljudsku situaciju.

⁴⁴⁾ Jovan Arandžević, Problemi filozofije marksizma, „Rad“, Beograd, 1967. str. 212.

DRAGAN ĆORBIC,
assistant

R É S U M É

Depuis qu'elle est apparue dans la philosophie yougoslave comme matière et problème du marxisme, la pratique en tant que l'une des catégories principales de la philosophie du marxisme est interprétée de deux manières: a) anthropologiquement-humanitaire et b) dialectiquement-matérialiste. Il faut souligner qu'il y a aussi des conceptions selon les quelles, à la rigueur, elles ne pourraient être soumises à aucune des conceptions mentionnées, c'est à-dire qui dans un certain sens représentent plus ou moins des tentatives originales du dépassement créateur de l'un et l'autre.

Les marxistes orientés dans la voie anthropologico-humanitaire conçoivent la pratique comme un fait historique qui se passe entre les hommes en tant qu'êtres sociaux. Pour eux la nature, le monde matériel est intéressant seulement pour autant qu'il est intégré dans ce processus historique. En dehors de la réalité historique la nature est abstraite et par conséquent une catégorie irrélevante.

Les matérialistes dialectiques conçoivent la pratique comme un processus de l'appropriation de la nature dans le quel est effectuée sa transformation conformément aux besoins humains. En même temps avec ce processus se développe le processus du changement de l'homme même, de ses connaissances et de ses rapports sociaux.

Donc, les premiers accentuent le côté subjectif, et les deuxièmes le côté objectif de la pratique en tant que spécifiquement attributs humains ou totalités des attributs humains et, par conséquent, de l'homme même.